

**A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE CATEGORIES OF
DEPENDENT CONSTRUCTIONS IN ARABIC LINGUISTICS BASED
ON CLASSICAL GRAMMAR AND MODERN LINGUISTIC
METHODOLOGIES**

Abdurahmon Jamshid o'g'li Xusenov

Master's Student in Linguistics (Arabic Language), Specialty 70230101, Oriental
University

Abstract

This article presents a comparative and typological analysis of the category of dependent constructions (tābi', تابع) in Arabic syntax, including na't (adjectival modifier), tawkīd (emphasis), badal (apposition/substitution), and 'atf al-nasaq (coordination), from the perspectives of classical Arabic grammatical schools and modern descriptive-functional linguistics. The study highlights the differences and interrelationships between the classical grammatical methodology based on the "form–meaning" paradigm (governance theory and case inflection) and the modern linguistic approach emphasizing the "meaning/function–form" paradigm (communicative and pragmatic analysis). The analysis demonstrates that many contemporary theoretical concepts, such as information structure, universal quantification, meronymy, and cohesion, correspond to phenomena that had already been intuitively observed by classical grammarians, although they had not yet been formulated within an independent theoretical framework. The article concludes by emphasizing the significance of this comparative analysis for teaching Arabic as a foreign language and for textual and discourse studies.

Keywords

dependent constructions, na't, badal, 'atf al-nasaq, tawkīd, classical Arabic grammar, governance theory, information structure, communicative-functional linguistics, Sibawayh, Ibn Malik.

**ARAB TILSHUNOSLIGIDA TOBE BOG‘LANISH KATEGORIYALARINING
KLASSIK NAHV VA ZAMONAVIY TILSHUNOSLIK METODOLOGIYALARI
ASOSIDA QIYOSIY TAHLILI**

Xusenov Abdurahmon Jamshid o‘g‘li

Oriental universiteti 70230101 – Lingvistika (arab tili) mutaxassisligi magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada arab tili sintaksisidagi tobe bog‘lanish (تابع) kategoriyasi na't, ta'kid, badal va atf an-nasaq klassik nahv maktablari va zamonaviy tasviriy-funksional tilshunoslik nuqtai nazaridan qiyosiy-tipologik tahlil qilinadi. Tadqiqotda klassik nahvning "shakl ma'no" (omil va e'rob asosidagi) metodologiyasi bilan zamonaviy tilshunoslikning "ma'no/vazifa shakl" (kommunikativ-pragmatik) yondashuvi o‘rtasidagi farqlar va o‘zaro bog‘liqlik ko‘rsatib beriladi. Tahlil shuni isbotlaydi-ki, zamonaviy nazariy tushunchalar (informatsion struktura, universal kvantifikatsiya, meronimiya, kogeziya) ko‘p hollarda klassik nahvchilarning intuitiv kuzatuvlarida allaqachon mavjud bo‘lgan, biroq alohida nazariy apparat sifatida shakllanmagan hodisalarning zamonaviy terminologiya bilan qayta tizimlashtirilishidir. Maqola yakunida ushbu qiyosiy tahlilning arab tilini chet til sifatida o‘qitish va matnshunoslik amaliyotidagi ahamiyati ko‘rsatib o‘tiladi.

Kalit so‘zlar: tobe bog‘lanish, na't, badal, atf an-nasaq, ta'kid, klassik nahv, omil nazariyasi, informatsion struktura, kommunikativ-funksional tilshunoslik, Sibavayh, Ibn Molik.

Kirish. Arab tili sintaksisining markaziy kategoriyalaridan biri tobe bog‘lanish (الإنابة) gap ichida bir so‘zning boshqa so‘zga e'rob (kelishik), ma'rifa-nakira holati, jins va sonda ergashishini ifodalovchi murakkab grammatik-semantik tizimdir. Klassik nahv an'anasida ushbu tizim besh asosiy turga na't (sifat), ta'kid (kuchaytiruvchi takror), badal (o‘rin bosuvchi), atf an-nasaq (bog‘lovchili ulanish) va atf al-bayon (izohlovchi ot) bo‘linadi va har biri uchun aniq morfologik-sintaktik shartlar belgilanadi. Ushbu tasnif Sibavayh, Ibn Sarroj, Ibn Aqil, Ibn Hishom va Ibn Molik kabi nahv allomalarining

asarlarida shakllangan va asrlar davomida arab grammatik merosining tayanch nuqtasi bo'lib kelgan.

XX asr o'rtalaridan boshlab Yevropa strukturalizmi, keyinroq esa funksional-kommunikativ tilshunoslik ta'sirida shakllangan zamonaviy arab tilshunosligi tobe bog'lanish hodisalarini boshqacha kommunikativ vazifa va informatsion struktura nuqtai nazaridan qayta talqin qila boshladi. Bunday metodologik almashinuv tabiiy savolni keltirib chiqaradi: klassik va zamonaviy yondashuvlar o'rtasidagi munosabat qanday tabiatga ega bu ikki paradigma bir-birini inkor etadimi yoki bir-birini to'ldiradimi? Mazkur maqolaning maqsadi aynan shu savolga javob berish, ya'ni na't, badal, atf an-nasaq va ta'kid kategoriyalarini klassik va zamonaviy tilshunoslik prizmasi orqali qiyosiy-tipologik tahlil qilish va ularning o'zaro davomiylik munosabatini ko'rsatishdir.

1. Klassik nahvda tobe' tushunchasi va uning metodologik asoslari

Klassik nahv olimlari tobe bog'lanishni, eng avvalo, e'rob (kelishik tizimi) va omil (عامل) nazariyasi nuqtai nazaridan tahlil qilganlar. Ularning metodologiyasida asosiy savol shundan iborat edi: tobe so'z nima sababdan aynan shu kelishikda keladi va uni qaysi omil boshqaradi? Shu nuqtai nazardan na't, ta'kid, atf an-nasaq, atf al-bayon va badal¹ barchasi tobe' degan umumiy tushuncha ostida birlashtirilgan bo'lib, ularning umumiy belgisi shundaki, bu so'zlar o'zlaridan oldingi so'zning (matbu' yoki man'utning) e'robiga, ya'ni omil ta'siriga ergashadi.

Bu tasnif, birinchi navbatda, formal-morfologik mezonga, ya'ni so'zning gapdagi tashqi shakli moslashuviga e'rob, ma'rifa-nakira, jins va son asoslangan. Klassik tizimning ushbu xususiyati uni ko'pincha sof normativ, ya'ni Qur'on va klassik adabiyot tilini to'g'ri saqlash va izohlashga yo'naltirilgan tizim sifatida tavsiflashga olib keladi. Biroq, quyida ko'rsatilganidek, bu tasnifning ortida ko'pincha chuqur semantik-pragmatik intuitsiya yashiringan bo'lib, u faqat zamonaviy tilshunoslik vositalari yordamida to'liq ochiladi.

ابن عقيل. شرح ابن عقيل على ألفية ابن مالك. الجزء الثالث. - بيروت: مؤسسة الرسالة، ٢٠٢٢. - ص. ٤٥-٥٢.

2. Zamonaviy tilshunoslikning kommunikativ-funksional yondashuvi

Zamonaviy arab tilshunosligi xususan tasviriy, struktural va funksional yoʻnalishlar klassik beshlik tasnifni rad etmaydi, biroq uni boshqacha, kommunikativ vazifa nuqtai nazaridan qayta tashkillaydi. Mustafo Gʻolayiniyning "Jamiu'd-durusil arabiyya" kabi oʻtish davri asarlari anʼanaviy tasnifni saqlagan holda, uni amaliy-uslubiy izoh bilan boyitgan boʻlsa, undan keyingi tasviriy tilshunoslik asarlarida tobe boʻlaklar ikkinchi darajali boʻlaklar (الفضلات) yoki qoʻshimcha-aniqlovchi konstruksiyalar sifatida, gapning axborot tarkibidagi oʻrni eski axborot va yangi axborot oʻrtasidagi taqsimot asosida tasniflanadi.

Bu yerda klassik va zamonaviy yondashuv oʻrtasidagi birinchi tub farq yuzaga keladi: klassik tizim shakldan maʼnoga (avval eʼrob shaklini aniqlab, keyin undan maʼno chiqarish) yoʻnalishida ish koʻradi, zamonaviy tizim esa koʻpincha maʼno/vazifadan shaklga, yaʼni avval soʻzlovchining kommunikativ niyatidan kelib chiqib, keyin bu niyat qanday grammatik vositalar orqali ifodalanganini izlash yoʻnalishida boradi. Ushbu yoʻnalish farqi quyidagi har bir kategoriya tahlilida oʻz aksini topadi.

3. Kategoriyalar boʻyicha qiyosiy tahlil

3.1. Naʼt. Klassik manbalarda naʼt, eng avvalo, manʼutiga toʻrt jihatdan (eʼrob, maʼrifanakra, jins, son) moslashuvchi soʻz sifatida taʼriflanadi va haqiqiy (حقيقي) bilan sababiy (سببي) turlarga boʻlinadi: haqiqiy naʼt toʻrt jihatda, sababiy naʼt esa faqat ikki jihatda (eʼrob va maʼrifalik) moslashadi.² Zamonaviy semantik tahlil nuqtai nazaridan bu farq chuqurroq mantiqqa ega: haqiqiy naʼtda sifat bevosita predmetning oʻziga tegishli xususiyatni (intrinsic property) bildiradi, sababiy naʼtda esa sifat predmetga bogʻliq boshqa bir referentning xususiyati orqali, bilvosita (relational property) ifodalanadi bu farq zamonaviy kognitiv semantikada toʻgʻridan-toʻgʻri va bilvosita predikatsiya tushunchalariga toʻgʻri keladi. Shuningdek, zamonaviy tilshunoslikda naʼt xoslash (restriktiv) va tasvirlash (deskriptiv) funksiyalariga koʻra ikkiga ajratiladi; klassik

ابن عقيل. شرح ابن عقيل على ألفية ابن مالك. الجزء الثالث. - بيروت: مؤسسة الرسالة، ٢٠٢٢. - ص. ٤٥-٥٢.

**JOURNAL OF
SCIENCE AND INNOVATIVE RESEARCH STUDIES
VOLUME-1, ISSUE-6, 2026**

manbalarda ham na'tning xoslash, madh, zam, tarahhum kabi semantik-uslubiy vazifalari ko'rsatilgan bo'lsa-da, bu farqlanish tasnifning asosiy o'qi emas, balki qo'shimcha izoh sifatida keltiriladi.

3.2. Badal. Klassik nahvda badal al-kull min al-kull, badal al-ba'z min al-kull, badal al-ishtimol va badal al-g'alat kabi turlarga bo'linib, har biri uchun zamir qaytishi va e'rob mosligi qoidalari belgilanadi bu sof sintaktik-struktur tahlil bo'lib, markazida almashtirish (substitution) operatsiyasi turadi. Zamonaviy tilshunoslikda badal apposition universalisasi bilan mos keladi, biroq u informatsion struktura nazariyasi doirasida, topik va fokus tushunchalari orqali izohlanadi: badal, aksariyat hollarda, so'zlovchining avval umumiy aytib o'tgan fikrini aniqlashtirish yoki to'g'rilash ehtiyojidan kelib chiqadi. Badal al-ishtimol va badal al-ba'z o'rtasidagi farq zamonaviy kognitiv tilshunoslikda meronimiya (qism-butun) va predikatsiya (atributiv) munosabatlari sifatida qayta ifodalanadi.³

3.3. Atf an-nasaq. Klassik tasnif و، حتّى، الفاء، ثمّ، kabi bog'lovchilarning mantiqiy-vaqtiy munosabatlarni ifodalashiga asoslanadi va bu, mohiyatan, mantiq ilmi ta'sirida shakllangan bo'lib, har bir bog'lovchiga aniq mantiqiy operator maqomi beriladi. Zamonaviy matn tilshunosligi va diskurs tahlili doirasida bu bog'lovchilar kogeziya vositalari sifatida, gaplar orasidagi mantiqiy-semantik bog'liqlikni ta'minlovchi vositalar sifatida o'rganiladi. bog'lovchisining klassik تخيير (tanlov) va شك (shubha) ma'nolari zamonaviy mantiqda inklyuziv dizyunksiya va epistemik modallik tushunchalariga, لكن ning "e'robda sherik, hukmda emas" ta'rifi esa pragmatik counter-expectation (kutilmagan qarama-qarshilik) markeri tushunchasiga to'g'ri keladi.

3.4. Ta'kid. Klassik nahv ta'kidni ma'naviy ta'kid (عامة، جميع، كل، عين، نفس) kabi vositalar orqali) va lafziy ta'kid (so'zni takrorlash) ga ajratib, har biri uchun qat'iy morfologik-sintaktik shartlar belgilaydi bu yondashuvning markazida shaklning to'g'riligi turadi. Zamonaviy tilshunoslikda ta'kid, birinchi navbatda, pragmatik kuchaytirish (emphasis/intensification) universalisasi sifatida qaraladi va prosodik hamda diskurs

مصطفى الغلاييني. جامع الدروس العربية. - بيروت: المكتبة العصرية، ٢٠٠٩. - ص. ٢١٠-٢٢٥³

darajasidagi vositalar bilan birga tahlil qilinadi. $\forall$ va $\bigcup$ qali ifodalangan ihota ma'nosi zamonaviy formal semantikada universal kvantifikatsiya ($\forall$ operatori) sifatida formallashtiriladi, $\bigcup$ kabi qo'shimcha kuchaytiruvchilar esa kuchaytirilgan universal kvantifikatsiya tushunchasiga mos keladi.

4. Zamonaviy arab tilshunoslari yondashuvida tobe' tizimining qayta talqini

Tammom Hassonning "al-Lug'a al-arabiyya: ma'noha wa mabnoha" asarida an'anaviy tasnif tubdan rad etilmaydi, biroq tobe bo'laklar ma'no birliklari (وحدات الدلالة) nuqtai nazaridan qayta guruhlanadi: na't, badal va atf al-bayon uchovi ham mohiyatan bir umumiy funksiyani, ismni aniqlashtirish (التخصيص) funksiyasini bajaradi, faqat bu funksiyani amalga oshirish vositasi (sifat, o'rin bosish yoki izohlovchi ot) farq qiladi.⁴ Bunday guruhlash klassik tasnifning "qanday?" degan savoliga emas, balki "nima uchun?" degan savolga javob berishga yo'naltirilgan bo'lib, chet tilini o'qitish metodikasi uchun amaliy ahamiyatga ega.

Fozil Solih as-Somarroiyning tadqiqotlarida e'tibor, asosan, tobe bog'lanishlarning Qur'on uslubidagi qo'llanilishiga qaratilgan bo'lib, u klassik nahvchilarning izohlarini zamonaviy uslubiy tahlil bilan birlashtiradi. Bunday yondashuvda klassik va zamonaviy talqin bir-birini inkor etmaydi: birinchisi "bu qanday mumkin?" degan grammatik savolga, ikkinchisi "bu nima uchun bunday qilingan?" degan estetik-pragmatik savolga javob beradi.

5. Qiyosiy tahlilning umumiy natijalari va amaliy ahamiyati

Yuqorida keltirilgan tahlilni umumlashtirsak, klassik va zamonaviy arab tilshunosligi o'rtasidagi qiyosni uch asosiy o'lchovda ifodalash mumkin: birinchidan, tahlil yo'nalishi klassik nahvda shakldan ma'noga, zamonaviy tilshunoslikda esa ko'pincha ma'no/vazifadan shaklga boriladi; ikkinchidan, tahlil birligi klassik tizim alohida gap chegarasida ish ko'rsa, zamonaviy tizim matn va diskurs darajasini ham qamrab oladi;

ابن عقيل. شرح ابن عقيل على ألفية ابن مالك. الجزء الثالث. - بيروت: مؤسسة الرسالة، ٢٠٢٢. - ص. ١١٠-١١٥

**JOURNAL OF
SCIENCE AND INNOVATIVE RESEARCH STUDIES
VOLUME-1, ISSUE-6, 2026**

uchinchidan, tahlil maqsadi klassik nahvning maqsadi normativ, zamonaviy tilshunoslikning maqsadi esa tasviriy-izohlovchi xarakterga ega.

Shu bilan birga, bu farqlarni mutlaqlashtirish metodologik jihatdan asossizdir. Sibavayhning "Al-Kitob"da omil nazariyasi orqali tobe bog'lanishni tushuntirishi, mohiyatan, zamonaviy bog'lanish grammatikasi (dependency grammar) tamoyillariga juda yaqin turadi, chunki ikkala tizimda ham gap markazida hokim (boshqaruvchi) va tobe (bog'liq) elementlar nisbati yotadi.⁵ Shu sababli, klassik va zamonaviy yondashuvlar o'rtasidagi munosabatni raqobat emas, balki davomiylik va boyitish sifatida tushunish to'g'riroq bo'ladi.

Bu qiyosiy tahlilning amaliy ahamiyati, ayniqsa, o'zbek arabshunosligida arab tilini chet til sifatida o'qitish metodikasida namoyon bo'ladi. Tobe bog'lanishlarni faqat klassik tasnif asosida o'rgatish o'quvchida ushbu vositalarning real nutqdagi kommunikativ qiymatini tushunishni qiyinlashtirishi mumkin, faqat zamonaviy funksional tasnifga tayanish esa o'quvchini klassik manbalardagi nozik morfologik-sintaktik qoidalarni va Qur'on matnlarini chuqur tushunish imkoniyatidan mahrum qiladi. Shu sababli klassik formal aniqlik va zamonaviy funksional tushunarlilikni birlashtirgan integrativ model arab tili grammatikasini o'qitishda, tarjima amaliyotida va matnshunoslik tadqiqotlarida samarali natija berishi mumkin.

Xulosa. Tobe bog'lanish kategoriyalari na't, badal, atf an-nasaq va ta'kid arab tili sintaksisining nafaqat klassik, balki zamonaviy bosqichida ham o'z dolzarbligini saqlab qolgan muhim sintaktik-semantik hodisalardir. Klassik nahvning formal-morfologik tasnifi va zamonaviy tilshunoslikning kommunikativ-funksional tahlili o'zaro raqobatdosh emas, balki bir-birini to'ldiruvchi ikki qarash darajasi sifatida tushunilishi lozim. Zamonaviy nazariy tushunchalar universal kvantifikatsiya, meronimiya, dizyunksiya, kogeziya, informatsion struktura ko'p hollarda klassik nahvchilarning misol va istisnalar tarzida keltirgan kuzatuvlarida allaqachon yashirin holda mavjud bo'lgan hodisalarni

سيبويه. الكتاب. تحقيق: عبد السلام محمد هارون. - القاهرة: مكتبة الخانجي، ١٩٨٨. ج. ٢. - ص. ١٣٠-١٤٥⁵

zamonaviy terminologiya bilan qayta tizimlashtirish va formallashtirishdan iboratdir. Demak, klassik nahv merosi eskirgan emas, balki formallashtirilmagan boy ma'lumotlar bazasi bo'lib, undan zamonaviy tilshunoslik o'ziga zarur nazariy konstruktlarni topib, tizimli ravishda qayta ishlab chiqishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. سيبويه، أبو بشر عمرو بن عثمان بن قنبر (ت ١٨٠ هـ). الكتاب. تحقيق: عبد السلام محمد هارون. القاهرة: مكتبة الخانجي، ١٩٨٨ م. (٥٢٠ صفحة، الجزء الأول)
2. ابن مالك، محمد بن عبد الله الطائي الجبائي (ت ٦٧٢ هـ). الألفية في النحو والصرف (مع شرح ابن عقيل). تحقيق: محمد محيي الدين عبد الحميد. القاهرة: دار التراث، ١٩٨٠ م. (٦٤٠ صفحة)
3. الرضي الاستراباذي، محمد بن الحسن (ت ٦٨٦ هـ). شرح كافية ابن الحاجب. تحقيق: يوسف حسن عمر. بنغازي: منشورات جامعة قاريونس، ١٩٧٨ م. (٤٨٠ صفحة، الجزء الثاني)
4. ابن هشام الأنصاري، جمال الدين بن يوسف (ت ٧٦١ هـ). مغني اللبيب عن كتب الأعراب. تحقيق: د. مازن المبارك ومحمد علي حمد الله. دمشق: دار الفكر، ١٩٩٢ م. (٨٥٦ صفحة)

